

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika

1. A magyar nyelv meglehetősen nagy számú korai szláv jövevényszavának vizsgálatakor nem kerülhető meg a szláv nyelvek történetének néhány alapkérdése, többek között például az, hogy a szláv alapnyelv (az összláv) mikor vált szét a ma ismert szláv nyelvekre.

Erre vonatkozóan a hazai szlavisztikában az a nézet uralkodik, hogy az összláv nyelv a nagy szláv expanziót (Kr. u. 6–7. sz.) követően egyből a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekre esett szét, vagyis a honfoglaló magyarok nem összláv nyelvű lakosságot találtak a Kárpát-medencében, hanem már elkülönült szlovák, horvát, bolgár, szlovén stb. nyelven beszélő népeket (vö. KNIEZSA 1942: 178, KISS 1994). Érdekes módon találkozunk ebben a felfogásban bizonyos tudományon kívüli szempontok: magyar részről a szláv hatás kisebbsítésére való törekvés („...bár összeségében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” – MELICH 1910: 31), szláv szomszédaink részéről pedig nyelveik régiségének a bizonygatása (pl. a szlovák JÁN STANISLAV szerint a Dunántúl a magyar honfoglalás előtt szlovák nyelvterület volt, vö. GREGOR 1989: 194). Úgy látszik, ez a felfogás környékünkön mindenkinek megfelelt, ezért a bizonyítékok hiánya fölött a közép-európai kutatók rendszerint szemet hunytak és nem firtatták, hogy mi a kritériuma egy nyelv (az összláv) több nyelvre való felbomlásának. Azok az izoglosszák ugyanis, amelyek a szláv nyelvterületet már a magyar honfoglalás előtt felszabdalták, nem egyes szláv nyelveket, hanem azok csoportjait jellemzik ma, vagyis – a tankönyvekben használatos egyszerűsített hangjelölést alkalmazva – egy összláv **borda* 'szakáll' vagy **zolto* 'arany' alakból nem egy bizonyos szláv nyelvben lett csak *brada* és *zlato*, hanem az összes délszláv nyelven kívül még a csehben és a szlovákban is; az összes többi nyugati szláv nyelvben (lengyel, alsó- és felsőszorb) *broda* és *zloto* felel meg ezeknek, míg a három keleti szláv nyelvben (orosz, ukrán, fehérorosz) *boroda* és *zoloto* típusú alakok keletkeztek. Tehát nem volt egységes a szláv nyelv a magyar honfoglalás idején, de nem is voltak még kialakulva például a *brada* típuson belül mondjuk a csehét a horváltól jól érzékelhetően megkülönböztető vonások.

A hagyományos nézetek bírálatával a fiatal NIKOLAJ SERGEEVIČ TRUBECKOJ herceg (1890–1938) már az I. világháború idején, 1916-ban fellépett egy nyilvános előadáson ALEKSEJ ALEKSANDROVIČ ŠACHMATOV ma is klasszikusnak számító művét (ŠACHMATOV 1915) bírálva. Ebből az előadásból nőtt volna ki TRUBECKOJ disszertációja, amelyet A szláv nyelvek őstörténete (Опыт праистории славянских языков) címmel kezdett írni már az orosz polgárháború viszontagságai közepette. Ennek kéziratát Rosztovból való menekülése előtt letétbe helyezte az ottani egyetem könyvtárában, de az más irataival együtt elveszett, valószínűleg a II. világháborús bombázásoknak esett áldozatul. A disszertáció elveszett kéziratát TRUBECKOJ emlékezetből próbálta rekonstruálni, ez azonban

nem sikerült a maga egészében, viszont több fontos cikke jelent meg a tervezett könyv témakörében. Tartalmáról, felépítéséről Trubeckojnak már a szófiai emigrációból Roman Jakobsonhoz írott leveleiből alkothatunk képet (TLN. 5–8). Már az első fennmaradt, 1920. december 12-én kelt levélben leszögezi, hogy ő az ósszláv korszak végét a 12. századra teszi (TLN. 2). A nemzetközi tudományos nyilvánosság elé 1922-ben állt ki elgondolásával, amelynek lényege az, hogy egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Ezért az ósszláv nyelv fennállása esetén a terminus ad quem az utolsó közös szláv hangváltozás, márpedig ez a hagyományosan *jer*-eknek nevezett, a cirill betűs ósszláv kéziratokban ѣ, ѣ betűkkel jelölt rövid magánhangzók¹ kiesése bizonyos pozíciókban, ami időben elhúzódva a 10–12. század folyamán ment végbe a szláv nyelvterületen nagyjából egységes módon (TRUBECKOJ 1922: 217–218). TRUBECKOJ később is visszatért erre kérdésre (1925: 287–288, 1927: 55–56). Kortársai közül leghatározottabban NIKOLAJ NIKOLAEVIČ DURNOVO (1932) állt ki e felfogás mellett.

2. E kis bevezetőre azért volt szükség, mert örvendetes módon az utóbbi időkben több cikk jelenik meg a régi szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből, és úgy tűnik, mintha TRUBECKOJ eredményeit egy kicsit e sorok írójának kezdenék tulajdonítani, noha nem tettem semmi mást, mint azt, hogy TRUBECKOJ tételéből a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaira nézve levontam azt a magától adódó következtetést, hogy a magyarság nem a mai értelemben vett, már egymástól végleg elkülönült szláv nyelveket beszélő lakosság közé települt, hanem az itt lakó szlávok még a felbomlófélben lévő késői ósszláv nyelv dialektusait beszélték. HORVÁTH LÁSZLÓ ezt egy helyütt „ZOLTÁN elméletének” nevezi (HORVÁTH 2019: 271), ami megtisztelő ugyan, de a fentiek fényében nem helytálló. Más okból kell kiigazítani MOZGA EVELIN (2018: 52) fogalmazását, amely azt sugallja, hogy csupán az 1980-as évektől kezdve kezdték volna megkérdőjelezni, hogy az ósszláv nyelv korszaka csak az 5. századig tartott; mint láttuk, TRUBECKOJ ennek az ellenkezőjét már az 1920-as évek elejétől hirdette.

3. Más kérdés TRUBECKOJ nézeteinek magyarországi fogadtatása. TRUBECKOJnak a fenti problémát érintő írásai csak a szovjet rendszer vége felé kezdtek megjelenni saját hazájában (TRUBECKOJ 1987). A hercegi címét (*knjaz*’, *Fürst*, *le prince*) tudományos művein is feltűntető fehéremigráns néhány cikke és a Grundzüge der Phonologie orosz fordítása ugyan megjelent a hrucsovi „olvadás” éveiben (TRUBECKOJ 1960), utána azonban hosszú szünet következett. A magyarországi szlavisták közül a tanulmányait Prágában kezdő, majd Budapesten KNEZSÁNÁL befejező BALECZKY EMIL az ELTE orosz szakán nyelvtörténetből doktorálni készülőkkel olvastatta az „Einiges”-t, ahogy a tanulmányt (TRUBECKOJ 1925) röviden emlegettük. Az Ósszláv nyelv című egyetemi tankönyvben azonban érdekes módon intézte el a kérdést: „Az V–IX. században a szlávok már külön éltek, nyelvük – mint lát-

¹ E két magánhangzót szokás redukált ѣ és redukált ѣ névvel is illetni, ami nem pontos, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, arra nézve Décsy Gyula kutatásai alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ѣ (*jer*) rövid *u*-nak, a ѣ (*jer*’) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve – ahogy Décsy (1958: 384) óvatosan fogalmaz –, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek.

tuk – már eltért egymástól. [...] A nyelvi differenciáció azonban még nem fejeződött be teljesen, mert a IX. században még minden szláv törzs nyelvében megvoltak a nazális (ǫ, ę) és a redukált (ǫ, ь) magánhangzók, amelyeket pontosan tükröznek az ószláv nyelvemlékek, valamint a magyarba, a románba és az albánba átvett korai szláv jövevényszavak. Tehát a IX. században még nem fejeződött be a szláv nyelvek differenciációja, közös szláv nyelvről azonban ebben az időben már nem beszélhetünk. Egyes nyelvészek, pl. N. S. Trubeckoj (1890–1938) szerint a szláv nyelvek csak a XII. századtól tekinthetők teljesen önállóaknak, ez az álláspont azonban nem fogadható el” (BALECZKY–HOLLÓS 1968: 14). Megemlíti tehát TRUBECKOJ nézetét, de különösebb érvelés nélkül elutasítja, ugyanakkor a „nyelvi differenciáció még nem fejeződött be teljesen” a 9. században sem. Úgy tűnik, mintha BALECZKY TRUBECKOJ és KNIEZSA között ingadozna. A könyvből azonban nem derül ki, hol olvasható mindez az orosz kutatónál, bár maga TRUBECKOJ – ószláv nyelv-tanával – szerepel a bibliográfiában, ebben a művében azonban nincs szó a bennünket most érdeklő kérdésről (vö. TRUBECKOJ 1954). A megjelent recenziókban nem kifogásolta senki ezt az eljárást (vö. H. TÓTH 1969; PÉTER 1970; MLADENOV 1971). Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy az egyébként kitűnő és ma is széles körben használt moszkvai ószláv tankönyv a Kr. u. 1. évezred végére helyezi az ósszláv kor végét anélkül azonban, hogy az eltérő véleményekről, például TRUBECKOJÉról említést tenne (CHABURGAEV 1974: 19), vagyis Budapesten, ha elfogadni nem is, legalább említeni lehetett, míg Moszkvában el kellett teljesen hallgatni egy egyetemi tankönyvben. Az orosz szellemi elit azonban nyilván nem innen tájékozódott, hanem nagyon is számon tartotta TRUBECKOJ munkásságát, s a cenzúra felpuhulásával már nyíltan is hivatkozhatott rá. Így járt el EVGENIJ CHELIMSKIJ (1988: 351) is; a közelmúlt ismert szlavistái közül TRUBECKOJ álláspontját fogadta el például VLADIMIR NIKOLAEVIČ TOPOROV és HENRIK BIRNBAUM (vö. BIRNBAUM 1986: 76, 173, 242).

A budapestihez képest a jó negyedszázaddal későbbi szegedi egyetemi tankönyv mindössze annyit lépett előre, hogy elutasító megjegyzés nélkül említi TRUBECKOJ nézetét: „Vannak nyelvészek, akik az ósszl. korszak utolsó hangfejlődési tendenciájának a sorvadó magánhangzók kiveszését tekintik, és kiveszésük időpontját jelölik meg az ósszláv nyelv befejezésének (N. Trubeckoj és N. Durnovo)” (H. TÓTH 1995: 57). Itt is hiányzik egyébként a bibliográfiai utalás TRUBECKOJ, illetve DURNOVO idevágó munkáira. DURNOVO neve aligha véletlenül kerül csak 1990 után említésre ebben az összefüggésben, ő ugyanis TRUBECKOJTól eltérően visszatért a Szovjetunióba, ahol 1933-ban a koncepciók ún. szlavista-perben elítélték, az északi sarkkörön túli Szoloveckij-szigetek koncentrációs táborába zárták, majd a kor gyakori gyászos forgatókönyve szerint 1937-ben kivégezték; így sokáig rá sem lehetett hivatkozni. Nem kétséges, hogy hazájában TRUBECKOJra is hasonló sors várt volna, mivel a DURNOVO és fia ellen emelt koholt vádak alapján a házkutatás során tőlük elkobzott TRUBECKOJ-művek képezték (többek között az idézett TRUBECKOJ 1927 tanulmányt magába foglaló párizsi kiadvány is, l. AŠNIN–ALPATOV 1994: 13). Nehéz bizonyítani, de gyanítható: abban, hogy TRUBECKOJ (és az őt követő DURNOVO) nézetei a rendszerváltozás előtti Magyarországon nem kaptak szélesebb körű publicitást, vezető szlavistáink hagyománytisztelete mellett a „nagy testvér” érzékenységre figyelő politikai óvatosság is szerepet játszhatott.

Kulcsszók: TRUBECKOJ, ósszláv, korszakolás, a szlavisztika története Magyarországon.

Hivatkozott irodalom

- Ašnin, Fedor Dmitrievič [Ашнин, Ф. Д.] – Alpatov, Vladimir Michajlovič [Алпатов, В. М.] 1994. «Дело славистов»: 30-е годы. Наследие, Москва.
- BALECZKY EMIL – HOLLÓS ATTILA 1968. *Ószláv nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BIRNBAUM, HENRIK [БИРНБАУМ, Х.] 1986. *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции*. Прогресс, Москва.
- CHABURGAEV, GEORGIJ ALEKSANDROVIČ [ХАБУРГАЕВ Г. А.] 1974. *Старославянский язык*. Просвещение, Москва.
- CHELIMSKIJ, EVGENIJ ARNOL'DOVIČ [ХЕЛИМСКИЙ Е. А.] 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Н. И. Толстой ред., *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368.
- DÉCSY GYULA 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- DURNOVO, NIKOLAJ NIKOLAEVIČ [ДУРНОВО, Н. Н.] 1932. К вопросу о распадении общеславянского языка. *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. Přednášky*. Orbis, Praha, 514–526. (Új kiadása: DURNOVO 2000: 624–637.)
- DURNOVO, NIKOLAJ NIKOLAEVIČ [ДУРНОВО, Н. Н.] 2000. *Избранные работы по истории русского языка*. Языки русской культуры, Москва.
- GREGOR FERENC 1989. *Sándor és társai* (Magyar eredetű személynévек a szlovákban). *Magyar Nyelv* 85: 180–196.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2019. A szláv nazális magánhangzót képviselő jövevényszavak átvételének idejéről és egy számítási próbáról. *Magyar Nyelv* 115: 271–282. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2019.3.271
- KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műsőről (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90: 361–363.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Franklin, Budapest. 168–188.
- MELICH JÁNOS 1910: *Nyelvünk szláv jövevényei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MLADENOV, C. [МЛАДЕНОВ, Ц.] 1971. Образцова унгарска старобългарска граматика. *Български език* 21: 374–377.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személynéveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 51–72. DOI: 10.35528/Helynevtort/14/02.
- ŠACHMATOV, ALEKSEJ ALEKSANDROVIČ [ШАХМАТОВЪ, А. А.] 1915. *Очеркъ древнѣйшаго периода исторіи русскаго языка*. Энциклопедія славянской филологіи 11.1. Типографія Императорской Академіи Наукъ, Петроградъ.
- TLN.= N. S. Trubetzkoy's letters and notes. Prepared for publication by ROMAN JAKOBSON with the assistance of H. BARAN et al. Mouton, The Hague – Paris, 1975.
- PÉTER MIHÁLY 1970. [Ismeretetés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20: 461–464.
- H. TÓTH IMRE 1969. [Ismeretetés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15: 156–159.
- H. TÓTH IMRE 1995. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. JATE BTK, Szeged.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TROUBETZKOY, N. S.] 1922. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. *Revue des Études Slaves* 2: 217–234.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische*

- Philologie* 1: 287–319. (Új kiadása: TRUBETZKOY 1988: 93–125; orosz fordítása: TRUBECKOJ 1987.)
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1927. Общеславянский элемент в русской культуре. In: Трубецкой, Н. С. 1927. *К проблеме русского самопознания: Собрание статей*. Евразийское книгоиздательство, [Paris]. 54–94. (Az egész könyv új kiadása: ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1995. *История. Культура. Язык*. Прогресс, Москва. 162–208.)
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1954. *Altkirchenslavische Grammatik*. Rohrer, Wien.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.] 1960. *Основы фонологии*. Перевод с немецкого А. А. Холодовича. Издательство иностранной литературы, Москва.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.] 1987. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубецкой, Н. С. 1987. *Избранные труды по филологии*. Прогресс, Москва, 143–167.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1988. *Opera Slavica minora linguistica*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Trubetzkoy's periodization of the development of Slavic languages and Slavic studies in Hungary

Nikolai Trubetzkoy's periodization of the history of Slavic languages, taking the end of the Common Slavic period to be in the 12th century, was known after the second world war, under the Soviet occupation of Hungary. It could be mentioned in university lectures and in textbooks, but it was rejected by Hungarian philologists without any argumentation. The author of the article supposes that the behavior of the Hungarian Slavists was determined in this respect, too, by the official attitude of the Soviet Union to the emigré Prince Trubetzkoy.

Keywords: Trubetzkoy, Common Slavic, periodization, history of Slavic studies in Hungary.

ZOLTÁN ANDRÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Per Pippin Aspaas – László Kontler, Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe

Jesuit Studies. Modernity through the Prism of Jesuit History 27. Brill Academic Publishers, Leiden–Boston, 2020. 477 lap

1. A könyv előzményei. A magyar nyelvtudomány-történetben egymást érik a jeles évfordulók. A tavalyi Reguly-émlékév után idén SAJNOVICS Demonstrációjának 250 éves megjelenésére emlékezünk, és az ünneplésnek nincs vége, hiszen jövőre a Demonstratio 2. kiadását köszönhetjük majd, benne a Halotti beszéd első közlésével. 2020 azonban nemcsak a nyelvészeknek fontos dátum, hanem a kódexkutatóknak, irodalmároknak is,